

VU Research Portal

Schipbreukelingen van de maatschappij?

Weevers, M; Bijleveld, C.C.J.H.

published in
Justitiële Verkenningen
2009

document version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)
Weevers, M., & Bijleveld, C. C. J. H. (2009). Schipbreukelingen van de maatschappij? *Justitiële Verkenningen*, 35(2), 75-92.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:
vuresearchportal.ub@vu.nl

Schipbreukelingen van de maatschappij?

*M. Weevers en C. Bijleveld**

‘Indien in het midden van den Zomer een blad van den boom door den wind wordt afgerukt, en na lang dwarrelen in de modder terecht komt en vertreden wordt, is dat dan de schuld van dat blad?’

(Veenhuizen, 1907)

Wat te doen met de onaangepasten en de onmaatschappelijken? Mensen die leven in de marge van de samenleving: zwervend, bedelend en stelend? Al eeuwenlang tobben samenlevingen met deze vraag. Aanvankelijk lag daarbij de nadruk op straffen, in de middeleeuwen in de vorm van lijfstraffen of verbanning. Onder invloed van de verlichting kwamen daar twee nieuwe elementen bij. De straf moest in verhouding staan tot de zwaarte van het vergrijp en ook een bijdrage leveren aan de resocialisatie van de betrokkenen. Daarmee sneed het mes aan twee kanten: de dader werd er beter van en de samenleving bleef gevrijwaard van recidiven.

Een uitzondering op het beginsel van proportionaliteit vormden en vormen de maatregelen. In deze gevallen kan justitie om speciale redenen besluiten een straf op te leggen die niet proportioneel hoeft te zijn. Hiervan is zowel sprake bij de ISD-maatregel van nu als bij de maatregel opzending naar een rijksswerkinrichting in de negentiende en twintigste eeuw.

Hiervoor genoemde rijksswerkinrichtingen vormden een opvangplaats voor de gemarginaliseerden van toen: de bedelaars en de zwervers. Afzondering en noeste arbeid moesten hen, zo hoopte men, heropvoeden tot acceptabele leden van de samenleving. Ook de huidige ISD-maatregel kent deze dubbele doelstelling

* Drs. Marian Weevers is historica en is werkzaam als beleidsadviseur bij de afdeling sociaal en economisch beleid van de gemeente Leiden. Prof. dr. mr. Catrien Bijleveld is hoogleraar Methoden en Technieken van Criminologisch Onderzoek aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en senior onderzoeker bij het Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving in Leiden. De auteurs danken de staf van het Drents Archief voor de verleende assistentie bij de dataverzameling, evenals Gerben de Vries en Egbert-Jan Brink voor hun nuttige tips bij de analyse van het materiaal.

– vrijwaren van de samenleving en re-integratie – en richt zich op een vergelijkbare groep: mensen die in de marges van de samenleving leven, zich veelvuldig aan relatief kleine vergrijpen (toen merendeels bedelen en landlopen, nu stelen en vernielen) schuldig maken en daardoor de samenleving een hoop last bezorgen. Deze bijdrage richt zich op de mannen die naar Veenhuizen zijn opgezonden.¹ Wie waren de zwervers en bedelaars die eind negentiende/begin twintigste eeuw de rijkswerkinrichting te Veenhuizen bevolkten? Hoe oud waren zij, wat was hun beroep, hadden zij een vaste woonplaats, waren zij getrouwd? Waren zij van het platteland naar de stad getrokken op zoek naar werk? Hoe zat het met hun gezinnen?

Ontstaan en geschiedenis van de ‘bedelaarsgestichten’ te Veenhuizen

Grote stukken braakliggend land in het noordoosten van Nederland en een groeiend leger werklozen in het westen brachten de latere gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, Johannes van den Bosch, op het idee deze samen te brengen. Arme gezinnen zouden de beschikking krijgen over een huis en een stuk land om te bewerken. Aldus verzeen de koloniën Frederiksoord, Willemsoord en Wilhelminaoord.

Het was begin negentiende eeuw. De Franse bezetting was voorbij. De Engelse handelsblokkade had een slag toegebracht aan de economie. De industrialisatie zou in Nederland pas vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw serieus doorzetten. In de eerste helft van de negentiende eeuw waren er veel mensen die nauwelijks het hoofd boven water konden houden. Want ook zij die wel het geluk hadden over werk te beschikken, leefden op of onder de armoedegrens. Bovendien was werk vaak onregelmatig en seizoens- en conjunctuurgebonden (Van Loo, 1987).

Maar hoe goed ook bedacht en hoe behoeftig velen in het westen ook waren, in de praktijk bleken de banden die de doelgroep aan het westen bonden, te sterk. Sterker dan het perspectief van een moge-

1 Dat is niet omdat de vrouwelijke opgezondenen niet interessant zouden zijn, maar omdat wij verwachten dat het profiel van de vrouwen anders is en separate studie behoeft.

lijk zekerder bestaan. In plaats van gezonde gezinnen trok Drenthe, waar de daartoe speciaal opgerichte Maatschappij van Weldadigheid de eerste koloniën vestigde, in de loop van de eerste helft van de negentiende eeuw steeds meer mensen die minder recht van lijf en leden waren. Deze vormden een minder productief arbeidspotentieel dan Johannes van den Bosch aanvankelijk voor ogen stond. Het grote aantal wezen en verlaten kinderen in de eerste helft van de negentiende eeuw bracht hem vervolgens op het idee om, naast de zogenoemde vrije koloniën, een onvrije kolonie te stichten in de buurt van Norg: Veenhuizen. Behalve aan de hiervoor genoemde kinderen zou de nieuwe kolonie ook plaats moeten bieden aan bedelaars- en zwerversgezinnen. Ook deze bedelaarsgezinnen bleken echter vaak, door ziekte of fysieke bouw, minder geschikt voor het relatief zware werk in de landbouw.

Van particulier initiatief naar rijkswerkinrichting

De Maatschappij van Weldadigheid kwam mede door de geschetste verpaupering steeds meer in de financiële problemen. Het uiteindelijke gevolg was dat de drie gestichten die samen de kolonie te Veenhuizen vormden, in 1859 in handen van het Rijk kwamen, aanvankelijk bij Binnenlandse Zaken. De overgang naar het ministerie van Justitie in 1875 bezegelde het strafkarakter van de kolonie. Vanaf 1886 fungeerde Veenhuizen officieel als rijkswerkinrichting voor veroordeelde landlopers en bedelaars en bood in principe geen ruimte meer voor vrijwillige aanmelding. Onder landlopen werd verstaan het 'zonder middelen van bestaan langs 's heren wegen zwerven', onder bedelen: vragen om geld of eten (Van Duyne, 1987). Inmiddels had eind negentiende eeuw ook in Nederland de industriële revolutie haar stempel op de samenleving gedrukt. Telefoon en telegraaf hadden hun intrede gedaan, de mobiliteit was verhoogd door de introductie van fiets, spoorlijnen en stoomboot. Er kwamen steeds meer en grotere fabrieken en de steden groeiden (Van der Woud, 2006). Als gevolg van de toegenomen welvaart en vooral ook de toename van de medische kennis, waaronder de ontdekking van het belang van hygiëne, nam de bevolking enorm toe: van ongeveer drie miljoen in 1850 tot vijf miljoen in 1900. De industrialisering verdrong voor een groot deel het oude ambachtelijk werk. Bestond de beroepsbevolking in 1849 nog voor 44% uit landarbeiders en boeren, bij de beroepstelling van 1909 bleek dat percentage gedaald naar 28%.

Meer staatsbemoeienis

Het idee dat de Staat zich zo min mogelijk met het dagelijks leven en de economie moest bemoeien, begon langzaam te wijken voor een wat actievare inmenging op het gebied van arbeidsregulering en armenzorg. Oprechte bezorgdheid afgewisseld met angst voor sociale revolutie – omstreeks deze tijd lieten ook de eerste socialistische en communistische bewegingen van zich horen – brachten een voorzichtig begin van een sociale politiek op gang. Daarnaast ontstonden de eerste initiatieven van overheidswege om de huisvesting van de alsmaar uitdijende werkende klasse adequater te regelen, vaak vergezeld van pogingen deze klasse te ‘beschaven’. Ook hier speelden meerdere motieven een rol, naast de zorgen om de volksgezondheid, de angst voor zedelijk verval en opstand (De Regt, 1984).

Behalve in Veenhuizen waren er onder meer bedelaarsgestichten in Hoorn (hier gingen de zware gevallen heen, waaronder mensen die zich in Veenhuizen misdragen hadden), Ommerschans (tot 1890) en Ampsen.

Tot 1914-1915 bestond de populatie van Veenhuizen uit bedelaars en landlopers. De Eerste Wereldoorlog bracht smokkelaars en vluchtelingen. Dienstweigeraars en souteneurs volgden in de jaren dertig. Na 1976 zijn er geen bedelaars meer ‘opgezonden’. Een wetswijziging maakte in 1999 een eind aan de strafbaarstelling van landloperij, bedelarij en de plaatsing in rijkswerkinrichtingen door deze definitief uit het Wetboek van Strafrecht te verwijderen.

Veenhuizen als rijkswerkinrichting voor bedelaars en landlopers*Arbeid is zegen*

De opschriften van de huizen, de voormalige gestichten (van de oorspronkelijke drie zijn er nu nog twee bewaard gebleven) en de andere gebouwen die samen het dorp Veenhuizen vormen, laten geen misverstand bestaan over het doel van een verblijf aldaar: *Bid en werk, Controle, Arbeid is zegen, Werkzaamheid, Leering door voorbeeld, Flink en vlug*, enzovoort.

Arbeid, arbeid en nog eens arbeid werd gezien als de beste remedie tegen de kwalen waarmee de populatie die de gestichten bevolkte,

behept was. Ondanks het justitiële karakter dat de rijkswerkinrichting vanaf 1886 had gekregen duidt de term 'verpleegden', waarmee de daar verblijvende bedelaars en landlopers werden aangemerkt, erop dat zij eerder gezien werden als zieken dan als misdadigers. Discipline en arbeid waren de aangewezen middelen om hen te genezen van hun grootste kwaal: luiheid. Een andere, in die tijd ook met enige regelmaat gebezigde term, 'schipbreukelingen van de maatschappij', wekt eveneens de indruk dat velen de genoemde groep eerder zagen als slachtoffers, mensen die het niet hebben gered in de maatschappij, dan als echte criminelen.

Het nieuwe Wetboek van Strafrecht van 1886 omschreef bedelarij en landloperij als overtreding en niet als misdrijf. Voor beide kon men worden opgezonden. Opzending naar Veenhuizen kon uiteenlopen van een periode van drie maanden tot drie jaar. De snelheid waarmee men naar dit middel greep bij een veroordeling voor landloperij of bedelen, kon sterk variëren, zoals hierna nog zal blijken, al naar gelang het arrondissement waar men terechtstond. Over het algemeen kon men rekenen op een langere termijn van opzending naarmate men vaker in herhaling was gevallen.

Een geval apart

Ook nu is nog goed te zien hoezeer Veenhuizen ooit een gemeenschap op zich vormde: redelijk zelfvoorzienend, met onder andere boerenhoeves, smederijen, een molen, een bakkerij, een apotheek (*Bitter en Zoet*), een hospitaal (*Vertrouw op God*, door de opgezonden 'Snel bij God' genoemd), een slachthuis, drie kerken (een katholieke, een protestantse en een synagoge) en een begraafplaats (ook wel 'het vierde gesticht' genoemd).

Bijzonder ook voor Veenhuizen was dat hier rond 1900, toen overal elders het cellulaire systeem ingang vond, nog steeds een gemeenschapsregime gold (Franke, 1996). Werken, recreëren – of wat daarvoor door moest gaan, kaartspelen waren bijvoorbeeld verboden – en slapen deed men gezamenlijk. Zij het dat voor dit laatste vanaf 1900 uit angst voor 'tegennatuurlijke' neigingen, afzonderlijke alken in de slaapzalen werden geïntroduceerd. Voor dat doel werd Veenhuizen II tussen 1895 en 1900 opnieuw opgetrokken. In afwijking van alle overige penitentiaire inrichtingen waren het de gedetineerden zelf die deze herbouw ter hand namen. Gerben de Vries geeft hiervoor in zijn boek *Honderd jaar gemeenschaps-*

regime in Esserheem Veenhuizen 1895-1995 een aantal redenen. Zo was er angst dat de komst van werkvolk van buitenaf een aanslag op de discipline zou vormen. Daarbij zou men in het bijzonder vrezen voor het binnensmokkelen van sterke drank. Veenhuizen beschikte bovendien over een vrij groot leger van geschoolde vakmensen als timmerlieden, schilders en smeden. Tot slot speelden financiële motieven een rol: bouw door eigen bewoners zou goedkoper zijn dan uitbesteding.

Eind negentiende/begin twintigste eeuw zijn er flink wat dienstwoningen bij gebouwd. Ook hierbij werden de 'verpleegden' ingeschakeld. Behalve in de bouw waren zij actief in de landbouw (om de kolonie van voldoende levensmiddelen te voorzien), in de verving (turfsteken) en op de werkplaatsen. Anderen vonden emplooi in de huishoudelijke dienst (aardappelschillers, keukenknechten, bakkers, schoonmakers, enzovoort) en in en rondom de woningen van de ambtenarengezinnen.

Aanvankelijk werden ook landlopende en/of bedelende vrouwen naar Veenhuizen opgezonden. Hiervoor was Veenhuizen I bestemd. Vanaf 1889 werden zij naar Leiden verwezen.

Beschrijving populatie 1896-1901

Aanvankelijk was de opzet van dit onderzoek om een steekproef te nemen uit de inschrijvingsboeken die zich in het Drents Archief bevinden. Hierin staat per locatie beschreven wie er op welke datum is ingeschreven met vermelding van plaatsingstitel en duur van de plaatsing. Omdat de kans dat iemand in deze boeken voorkomt, stijgt al naar gelang het aantal opzendingen, bleken deze echter geen geschikte bron voor het trekken van een representatieve steekproef. Gelukkig bevatten de archieven van Veenhuizen ook een collectie van circa 6.000 zogenoemde signalementskaarten, die een aantal relevante gegevens² bevatten voor allen die tussen 1896 en 1901 zijn opgezonden. Uit de gealfabetiseerde lijst van ingeschrevenen hebben wij een systematische 5%-steekproef getrokken van 281 mannen.

2 De signalementskaarten zijn ook op internet te raadplegen: www.drenlias.nl. Men kan bijvoorbeeld zoeken op de eigen achternaam om te kijken of een voorouder in die tijd in Veenhuizen heeft gezeten.

[illegible]

MELDINGEN:

Plaats tot aanhechting van het Portret.

(te nemen op 1/2 der ware grootte).

VINGERAFDRUKKEN			
RECHTERHAND.			
Duim.	Wijvinger.	Middenvinger.	Ringvinger.
			

BECHTERHOOFD:					
Rand	voor	1	entree	richting	Voor
	boven		maatscheping	profiel	
	achter		model	buiging	
	opening		grootte	boven	
algemeene vorm			stand of afwijking		
bijzonderheden					
hoofd	(stat. sigmont)		rechnerbreedte	karakteristieke teekens.	
hoof	Groot	klein	• buiging		
		klein		middel	

Noten betreffende de meting; bijzondere teekens en afleekens:

III.	
I. Op te tekenen	IV. Op te tekenen
II. Op te tekenen	V. Op te tekenen
VI. Op te tekenen	

VERDERE BIJZONDERHEDEN:

Het eerste dat in het oog springt bij bestudering van de signalementskaarten, zijn de metingen van uiterlijke kenmerken, zoals de 'grootste horizontale breedte tussen de jukbeenderen', de 'rugwelling' of de 'worteldiepte' van de neus. Een dergelijke zorgvuldige beschrijving van uiterlijkheden doet sterk denken aan Lombroso, een negentiende-eeuwse criminoloog, die de neiging tot crimineel gedrag in verband trachtte te brengen met bepaalde lichaamskenmerken. De methode Bertillon, die ten grondslag lag aan deze kaarten, lijkt bij nadere verkenning in eerste instantie vooral bedoeld om de uniciteit van de persoon in beeld te brengen en daarmee opsporing te vergemakkelijken. Of deze ook gezien werd als een methode om (neiging tot) crimineel gedrag te voorspellen, blijft op basis van de geraadpleegde stukken en literatuur een beetje in het midden.

Achtergrond en doel signalementskaarten

Bertillon, een Franse rechercheur, dacht met zijn *Instructions signalétiques* uit 1893 het unieke identificatiesysteem ontworpen te hebben. Eind negentiende eeuw was het relatief gemakkelijk voor (gewezen) criminelen in de anonimiteit van de massa onder te duiken. Het vastleggen van nauwkeurige metingen, waaronder lichaamslengte, breedte van het hoofd, lengte van de onderarm, afstand tussen de jukbeenderen, lengte van de linkervoet, middelvinger en het rechteroor, moest daar verandering in brengen. De hiervoor genoemde metingen in combinatie met een beschrijving van bijzondere kenmerken, zoals tatoeages en littekens, en twee foto's (één *en face* en één *en profil*) zouden een recidivist onmiddellijk moeten ontmaskeren (Brink, 1997).

Als het ging om het aanpakken en bestrijden van de zogenoemde onverbeterlijke crimineel had men van deze methode hoge verwachtingen. Zwervers en vagebonden werden gezien als een belangrijke bedreiging van de sociale orde en bovendien als een gedegenereerde mensensoort. Nederlandse juristen en criminologen waren aanvankelijk zeer enthousiast over de perspectieven die deze methode leek te bieden op een betere opsporing van misdadigers. Nederland ging in 1896 over tot invoering van de methode Bertillon. In Veenhuizen vond dit zijn neerslag in de productie van ongeveer 6.000 signalementskaarten. De methode bleek echter geen lang leven beschoren en werd verdrongen door de meer betrouw-

bare en vooral veel simpeler identificatiemethode op basis van vingerafdrukken.

De signalementskaarten vermelden echter meer dan alleen uiterlijke kenmerken, namelijk ook of er een vader bekend is (naast de moeder), de geboortedatum en -plaats, burgerlijke staat, beroep, laatste verblijfsplaats, strafblad, recidiven en militaire dienst. Aan de hand hiervan kunnen wij een typering geven van de populatie die tussen 1896 en 1901 de drie 'gestichten' van Veenhuizen bevolkte.

Tussen 1895 en 1902 leefden er in de drie gestichten gemiddeld rond de 3.300 personen, ongeveer 1.000 per gesticht. Hiermee zaten deze gebouwen aan hun maximale bezetting. Na het rapport van de staatscommissie, die in de periode 1903-1907 onderzoek deed naar de effectiviteit van de rijkswerkinrichtingen, zou de rechterlijke macht de instructie hebben gekregen minder snel op te zenden. Daardoor verminderde de populatie in de jaren daarna vermoedelijk. De reden voor dit onderzoek naar de effectiviteit van de aanpak van bedelarij en landlopen was het onrustbarende hoge percentage recidives³ aan de ene kant en de hoge kosten aan de andere.

Hoge recidive

Als we de gegevens van de steekproef uit de signalementskaarten analyseren, is dan ook het hoge percentage recidivisten het eerste dat ons opvalt: 62% was al eerder te werk gesteld in Veenhuizen (173 van de 281). Dit varieert van één keer eerder opgezonden (49) tot (in één geval) dertien maal veroordeeld tot een verblijf in de rijkswerkinrichting. Gemiddeld waren de mannen die tussen 1896 en 1901 in Veenhuizen verbleven, tweemaal eerder opgezonden geweest. Hierin lijkt de populatie enigszins op de geplaatsten onder de huidige ISD-maatregel: bekenden van justitie.

De kaarten maken een onderscheid bij de veroordeling tussen landloperij, bedelarij en een combinatie van beide. Het merendeel (249) blijkt voor opzending veroordeeld wegens landloperij, 27 voor bedelarij en een heel klein aantal van vier voor beide overtredingen.

3 S. van Mesdag (1903), 'geneesheer aan de Rijkswerkinrichtingen Veenhuizen', spreekt zelfs over een recidive (van opzending voor bedelarij/landloperij) van 80%.

[illegible]

MELDINGEN:

Plaats tot aanhechting van het Portret.

(te nemen op 1/2 der ware grootte).

VINGERAFDRUKKEN.
RECHTERHAND.

Duim.	Wijsvinger.	Middelvinger.	Ringvinger.
			

[illegible]

VERDERE BIJZONDERHEIDEN:

*Ueno's wordt na expiratie van
straf aan de politie overgelaan.*

Oud

Verder zien we dat de opgezondenen tamelijk oud waren: de gemiddelde leeftijd lag op 45 jaar. Dit is hoog in een tijd waarin de levensverwachting in Nederland rond de 47 jaar lag. Vooral als je in aanmerking neemt dat twee derde van de verpleegden recidivist was met waarschijnlijk een ongeregeld en zwaar bestaan. De vraag dringt zich op in hoeverre deze mannen in staat zijn geweest de handen flink uit de mouwen te steken in de bouw of aan te poten op het land, zoals men van hen verwachtte.

Eerder deviant dan crimineel

Slechts 45 mannen (16%) hadden een strafblad anders dan voor bedelarij en/of landloperij. Het betreft hier vooral diefstal, geweld (mishandeling/vechten) en insubordinatie/belediging/weerspannigheid, waaronder een aantal krijgstuftzaken. Er zijn enkele vermeldingen van verzet bij aanhouding om, zo vermoeden wij, naar Veenhuizen gezonden te worden. Het lijkt hier dus eerder te gaan om deviante, buiten de maatschappij opererende, figuren en niet zozeer om criminelen. Opvallend is overigens dat hoe jonger men was bij plaatsing in de rijkswerkinrichting, des te groter de kans dat men al een strafblad had.⁴ Dit zou erop kunnen duiden dat men geneigd was eerder tot opzending over te gaan bij jongere mensen als er tegelijkertijd sprake was van een strafblad.

Drie rechtbanken verantwoordelijk voor vier vijfde van de opzendingen

Vermeldenswaard is dat 231 van de opzendingen in de onderzochte periode, dus ruim 82%, op het conto staan van drie van de negentien arrondissementsrechtbanken, te weten Den Haag, Den Bosch en Utrecht. Van deze drie steekt Den Haag er met een aantal van 102 met kop en schouders boven uit, gevolgd door Utrecht met 69 en Den Bosch met 60. Dit is des te opmerkelijker omdat wij geen aanwijzingen hebben dat landloperij en bedelarij in juist deze arrondissementen veel vaker zouden voorkomen. Andere mogelijke verklaringen zijn richtlijnen van het Rijk, ingegeven door een behoefte aan arbeidskrachten voor de bouw van de nieuwe gestich-

⁴ $t = 5,779$, $df = 277$, $p < .001$.

ten en andere gebouwen/huizen die in die periode een hoogtepunt kende.⁵ Men zou verwachten dat dit dan ook juist mensen zouden moeten zijn van wie de achtergrond, professie en/of fysieke gesteldheid hen geschikt zouden moeten maken voor de bouw. Maar waarom dan juist deze rechtbanken? Spelen filantropische motieven – een groot deel van de opgezondenen zou zichzelf opzettelijk laten oppakken om onder de pannen te zijn (Jansen, 2008; De Vries, 1995; Van Mesdag, 1903) – wellicht een rol? Dit veronderstelde motief (om in de zwaardere wintermaanden onder dak te zijn) wordt overigens door Petrus van Duyne (1987) grotendeels ontkracht. De hier onderzochte populatie zat over het algemeen ook veel langer dan één seizoen. Vervolgonderzoek is nodig om hier nadere uitspraken over te kunnen doen.

Van verreweg de meeste opgezondenen blijkt zowel de vader als de moeder bekend, namelijk 269 van 281 (96%). Hieruit valt voorzichtig af te leiden dat er niet per definitie sprake was van een gebroken gezinssituatie, maar dat een grote meerderheid van de opgezondenen beide ouders heeft gekend.

Merendeel ongehuwd

Slechts 39 mannen staan geregistreerd als gehuwd. De overgrote meerderheid, namelijk 190 (68%), is ongehuwd (7 mannen zijn gescheiden en 44 zijn weduwnaar). Het lijkt er dus op dat deze mannen niet alleen maatschappelijk buiten spel stonden, maar ook geen aansluiting hadden gevonden op de huwelijksmarkt. In hoeverre dit gebrek aan wat wij vandaag de dag sociale bindingen zouden noemen, mede debet is geweest aan de opzending, kunnen wij niet zeggen. Datzelfde geldt voor de vraag of achterliggende oorzaken, zoals een gebrek aan sociale aanpassing, cognitieve vaardigheden en drankgebruik (veel in de literatuur genoemd), van invloed zijn geweest op het niet kunnen vinden van een huwelijkspartner. De groep lijkt hiermee echter niet alleen een groep 'losers', maar ook een groep 'loners'. De oudere ongehuwde mannen zijn significant

5 De auteur van Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1895-1995, Gerben de Vries (1995), meent dat dit mogelijk een rol heeft gespeeld.

vaker eerder opgezonden dan andere mannen,⁶ ook als men corrigeert voor leeftijd. Daarmee lijkt sociale uitsluiting een belangrijk kenmerk.

Positie arbeidsmarkt

De vraag is of deze mannen ook buiten de arbeidsmarkt stonden. Waren zij overwegend zonder beroep, of werkzaam in laaggeschoolde of onzekere beroepen? Om dit te bezien hebben wij de beroepen die op de kaarten vermeld zijn, hierna ingedeeld volgens de historische classificatie van beroepen, zoals vastgelegd in de *History Of Work Information System*, ook wel de HISCO-classificatie genoemd.⁷ Een kleine minderheid van 39 mannen (14%) was geregistreerd als 'zonder beroep' en is daarmee niet classificeerbaar.

Tabel 1: Verdeling van beroepen volgens HISCO-classificatie

Laaggeschoolde landbouwwerkers	2	0,2%
Ongeschoold	44	15,7%
Laaggeschoold	105	37,4%
Boeren/vissers	1	0,4%
Voormannen, geschoolde werkers	74	26,3%
Lager management/ambachtslui/handel	16	5,7%

Uit tabel 1 blijkt dat bijna één op de zes ongeschoold werk had. Voorbeelden hiervan zijn grondwerker, kolendrager, sjouwer of glasslijper. Iets meer dan één op de drie had laaggeschoold werk, zoals klompenmaker, ijzergieter, stukadoor of timmerman. Bijna één op de drie echter had hogergeschoold werk of zat in de handel. In de categorie 'voormannen en geschoolde werkers' treffen wij een horlogemaker, een boekbinder en diverse kleermakers aan. Bij het lager management, de ambachtslieden en de handelaars zien we ziekenoppassers, schippers, groentehandelaren en kantoorsschrijvers. Het is dus niet zo dat Veenhuizen louter werd bevolkt door ongeschoolden: van één op de drie mogen we aannemen dat ze, zeker voor die tijd, relatief goed geschoold waren.

6 Spearman's rho = .336, $p < .001$.

7 Zie <http://historyofwork.iisg.nl/>.

Een aantal van de vertegenwoordigde beroepen lijkt goed van pas te komen in een semi-autarkisch georganiseerde samenleving zoals Veenhuizen. Voorbeelden hiervan zijn bakker, molenaar, meubelmaker, smid, ziekenoppasser, slager, schoenmaker en kleermaker. Opvallend is ook dat er binnen de lageropgeleiden een redelijke vertegenwoordiging is van beroepen die te maken hebben met de bouw. Behalve de (ongeschoolde) sjouwers zijn daar metselaars, schilders en timmerlieden. Die zullen goed van pas gekomen zijn, niet alleen bij de herbouw van Veenhuizen II, maar ook bij de totstandkoming van de andere woningen in de periode rond de eeuwwisseling.

Militaire dienst

Bijna 60% (163) van de verpleegden is in militaire dienst geweest, van wie relatief veel, namelijk 42 of een kwart, in Nederlands Oost-Indië. Van degenen die in Indië zijn geweest, zijn er opvallend veel ongehuwd (90%). De vraag rijst óf, en zo ja, op welke manier dit van invloed is geweest op hun verdere levensloop. Heeft het verblijf in de Oost hun bindingen met de Nederlandse samenleving definitief aangetast, zowel hun kansen op het vinden van een partner als de aansluiting met de arbeidsmarkt? Voormalig gestichtsgeneesheer S. van Mesdag meent van wel. Hij acht de omstandigheden waarin de Indië-militairen terechtkomen, nadelig voor hun karaktervorming en vreest dat zij daarmee voorgoed ongeschikt worden voor 'eene geregelde burgerbetrekking' (Van Mesdag, 1904).

Grote stad of platteland?

De meeste opgezondenen (45%) zijn afkomstig uit een grote stad, 20% uit een kleinere stad of dorp, en 35% heeft geen laatste verblijfplaats opgegeven. Van de opgezondenen leidden 99, ruim een derde, voor hun opzending naar Veenhuizen een zwervend bestaan. Ongeveer een kwart was afkomstig uit de gemeente waar men geboren was. De rest, bijna vier op de tien mannen, is op een zeker moment van een kleinere geboortegemeente of van het platteland naar een grotere stad getrokken, of van een grote stad naar een andere stad. Mogelijk zijn deze mannen op zoek geweest naar betere kansen. Hier tekent de groep zich, meer dan bij de vorige analyses, af als verwacht, namelijk als een mobiele groep, met veel zwervers. Er is overigens geen verband tussen de herkomst van de mannen en

het aantal eerdere opzendingen, noch tussen hun mobiliteit en het aantal eerdere opzendingen. Kortom, vooralsnog hebben wij geen indicatie dat het vooral stedelingen of vooral zwervers waren die regelmatig terugkeerden in Veenhuizen.

Conclusies

Het beeld van de gemiddelde verpleegde zoals dat uit de (steekproef van de) signalementskaarten naar voren komt, is dat van een wat oudere, vaak ongehuwde man met (laag)geschoold werk, vaak al enkele malen eerder veroordeeld voor landlopen, maar voor het overige zonder strafblad. Hij was meestal afkomstig uit een van de grote of middelgrote steden, waar hij regelmatig van elders naartoe getrokken was. Vaak leidde hij een zwervend bestaan.

De groep 'verpleegden' kan daarmee niet zonder meer tot het ongeschoolde lompenproletariaat worden gerekend: we treffen zelfs opvallend vaak relatief goed geschoolden aan. Verder zien we naar verhouding veel ex-militairen die naar Nieuw Oost-Indië uitgezonden zijn geweest.

Tijdgenoten – de al eerdergenoemde voormalig gestichtsgeneesheer Van Mesdag acht een percentage van 90% alcoholverslaafden niet onwaarschijnlijk – wijzen sterk op de rol van alcohol bij het afglijdingsproces dat uiteindelijk leidde tot opzending naar Veenhuizen. Dit wordt bevestigd door dr. H.T. de Graaf (1914), werkzaam als dominee in de periode 1907-1912, in zijn studie naar *Karakter en behandeling van veroordeelden wegens landloperij en bedelarij*. Verslaving wordt ook tegenwoordig gezien als een belangrijke determinant van (veelvuldige) criminaliteit en overlast. De rol van alcohol komt ook tot uitdrukking in de angst voor het binnensmokkelen van sterke drank bij uitbesteding van bouwwerkzaamheden in het Veenhuizen van rond de eeuwwisseling.

Waar de huidige persoonsdossiers die van justitiabelen worden aangelegd, vooral veel van het innerlijk proberen te registreren (IQ, impulsiviteit, DSM IV-diagnoses, psychische traumata), valt op dat de registraties van toen vooral de buitenkant, het uiterlijk, van de personen vastlegden. Daardoor kunnen wij alleen maar gissen naar de problematiek – omstandigheden, in de persoon gelegen factoren, psychiatrische ziekten, verslaving, enzovoort, dan wel de interactie daartussen – die maakte dat de mannen die wij hier onderzochten, als verpleegden in Veenhuizen terechtkwamen.

Alles overziende lijkt de maatregel wellicht effectief geweest te zijn, vooral in de periode 1896-1901, toen er relatief veel mensen werden opgezonden, om de samenleving te vrijwaren van zwervers en bedelaars. Dat geldt niet voor de vraag of de maatregel ook heeft bijgedragen aan het maatschappelijk herstel van de opgezondenen. Met het oog op het feit dat het merendeel te werk werd gesteld in de landbouw, terwijl zij hier geen achtergrond in hadden, er met landbouwwerk zeer weinig te verdienen was, en het merendeel van de verpleegden bovendien relatief oud en waarschijnlijk versleten was, mag dat ook nauwelijks verwondering oproepen. Behalve tewerkstelling werd er overigens weinig aan (vak)scholing gedaan. De spaarzame vrije tijd (in de wintermaanden overigens wat minder spaarzaam in verband met de vroeg invallende duisternis) werd geacht op te gaan aan het lezen van (stichtelijke) lectuur en kerkgang.

De afstand tussen werkinrichting en samenleving was voor velen dan ook erg groot, waarschijnlijk te groot om zich daar zonder hulp te kunnen redden. Volgens De Vries speelde ook een rol dat veel van deze mensen in de samenleving buiten de muren nauwelijks beter af waren dan in een onvrijwillige setting als Veenhuizen, waar ze in ieder geval wel eten, drinken en een dak boven hun hoofd hadden. Mogelijk speelt ook hospitalisering een rol. Tot slot zal het stigma van een verblijf in een rijkswerkinrichting van invloed zijn geweest op de gebrekkige re-integratie (Veenhuizen, 1907).

Veenhuizen lijkt daarmee eerder te hebben gefungeerd als een speciale vorm van armenzorg voor oudere, alleenstaande, op drift geraakte mannen dan als een effectief geneesmiddel voor wat als de belangrijkste oorzaak van landloperij en bedelarij gezien werd: luiheid.

Zien wij overeenkomsten tussen de ISD en het Veenhuizen van destijds? Op het eerste oog wel. De ISD-maatregel en de opzending naar Veenhuizen waren allebei maatregelen die niet proportioneel hoefden te zijn aan het vergrijp op grond waarvan de maatregel werd opgelegd. Allebei zijn bovendien gericht op een groep mensen die de aansluiting met de samenleving heeft gemist, die zich schuldig maakt aan overtreding van de heersende normen en waarden, die overlast bezorgt en aanstoot geeft. Beide maatregelen waren bedoeld om de samenleving gedurende een langere tijd te vrijwaren van deze overlast en uiteindelijk ook om een vorm van herstel en re-integratie te bewerkstelligen.

Van de Veenhuizener opgezondenen weten wij achteraf dat de re-integratiedoelstelling niet werd gehaald. De recidive bleef hoog en de mannen keerden regelmatig terug. De foto's op de signalementskaarten spreken boekdelen: enkele zwierige en lepe koppen springen eruit, maar het merendeel toont een door het leven getekend, vermoeid gezicht. Veel van hen moeten de facto versleten zijn geweest. Het werk in Veenhuizen was vaak nauwelijks relevant voor een eventuele terugkeer in de samenleving.

De vraag is of wij iets hebben aan de ervaringen uit het verleden. Het beeld van de Veenhuizener opgezondene leert ons vooral het belang van realistische doelstellingen en een aanpak die meer behelst dan symptoombestrijding. Het idee dat arbeid en discipline alléén de verpleegden zou genezen van hun luiheid en terug in het gareel zou brengen, was te optimistisch en sloot niet aan bij de werkelijkheid. Mensen veranderen niet zo gemakkelijk. Vooral niet als zij oud zijn en een lange carrière achter de rug hebben van regelmatige opzending. Een ander probleem was dat er nauwelijks aandacht was voor achterliggende oorzaken, zoals armoede, ziekte, gebrek aan vaardigheden, verslaving en de interactie daartussen. Voor sommigen was Veenhuizen mogelijk een aantrekkelijker perspectief dan een onzeker, geïsoleerd en zwaar bestaan buiten deze muren. Daarbij kwam dat de afstand tussen rijkswerkinrichting en het rechtschapen deel van de samenleving groot was en dat deze waarschijnlijk bij iedere nieuwe opzending groter werd.

Daarmee lijkt deze verzuchting van 'een onherroepelijk verlorene' geenszins misplaatst: 'Zal men zijn aandacht willen vestigen op het stelsel van hechtenis en opzending; zal men zich inspannen, om wat beters te zoeken dan het oude heilmiddel, waarvan reeds jaren blijkt, dat het geen geneeskracht bezit? (...) Ik heb nog wilskracht en werkkracht en toch zal ik misschien schipbreuk moeten lijden, gelijk zoovele andere' (De Rijkswerkinrichtingen te Veenhuizen, 1904).

De opgezondene van ruim een eeuw geleden komt niet zozeer over als iemand die bij voorbaat kansloos was. Eerder als iemand die de aansluiting ergens in zijn leven heeft gemist en daardoor buiten de boot is gevallen: een schipbreukeling van de maatschappij!

Literatuur

Brink, E.J.

Menschenmeting en menschenherkenning, opkomst en ondergang van de Bertillonage
Spiegel Historiae, 1997, p. 264-269

Duyne, P.C. van

Landlopers in het nieuwe Wetboek van Strafrecht
Tijdschrift voor Criminologie, jrg. 29, nr. 4, 1987, p. 79-91

Franke, H.

De macht van het lijden, twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland
Amsterdam, Balans, 1996

Graaf, H.T. de

Karakter en behandeling van veroordeelden wegens landloperij en bedelarij
Groningen, 1914

Jansen, S.

Het Pauperparadijs, een familiegeschiedenis
Amsterdam, Balans, 2008

Loo, F.L. van

'Den arme gegeven...' Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland 1784-1965
Meppel/Amsterdam, 1987 (2e druk)

Mesdag, S. van

Iets over landlopers en bedelaars
Tijdschrift voor Strafrecht, jrg. 15, 1903, p. 215-246

Mesdag, S. van

Iets over landlopers en bedelaars
Tijdschrift voor Strafrecht, jrg. 16, 1904, p. 1-52

Mesdag, S. van

Iets over landlopers en bedelaars
Tijdschrift voor Strafrecht, jrg. 26, 1914, p. 226-273

Regt, A. de

Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940: een historisch-sociologische studie
Amsterdam, 1984

De Rijkswerkinrichtingen te Veenhuizen

Afdrukken van indrukken door een 'onherroepelijk verlorene'
Rotterdam, 1904

Veenhuizen

Wezen en schijn, opgedragen aan het Nederlandse volk, door een oud-lijfeigene
Den Haag, 1907

Vries, G.E. de

Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1895-1995
Gouda, 1995

Woud, A. van der

Een nieuwe wereld, het ontstaan van het moderne Nederland
Amsterdam, 2006